

KAKVA (NE)TREBA BITI KNJIŽEVNOST O GENOCIDU

Samedin KADIĆ

1. Genocid i umjetnost

Genocid je pravo iskušenje za sve teorije umjetnosti koje zagovaraju tezu da umjetnost stoji s onu stranu morala, povijesti i politike. Tu padaju čitave plejade talentiranih larpurlartista, koji nad grobovima svojih najmilijih pjevaju o ljubavi, prirodi ili cvijeću. U suštini, treba se pamtititi samo ona umjetnost koja i samo zagovara pamćenje, odnosno suočenje. A *pamćenje je život*, reći će Saul Below, američki Jevrej, u kratkom romanu *Veza Bellarosa*. Isto kaže i u svom kulturnom romanu Herzog: *Povijest, sjećanje - to nas čini ljudima*.¹ Tvrdnja da povijest i sjećanje definiraju čovjeka samo ponavlja Aristotelovo generiranje biti čovjeka iz *polisa*.

Treba li pisati o genocidu, suvišno je pitanje u zemlji u kojoj se desio genocid. Pravo pitanje bi bilo: Je li moralno pisati i o čemu drugom osim o genocidu? Umjetnost zemlje u kojoj je došlo do genocida može imati samo jedan ideal, a on je politički. Larpurlartizam je egoizam i eskapizam. Umjetnost mora biti

¹ Saul Below, Herzog, Sarajevo, Veselin Masleša, 1990. str. 193

politička, a to znači da se mora baviti polisom prema zahtjevima morala/uma.

Nepostojanje kvalitetne književnosti o genocidu znak je opće duhovne krize i našeg duhovnog nesnalaženja. Ljudi pišu sonete, ilahije i kaside, historijske biografije, metafizičke oglede prema najjeftinijim orijentalnim modelima - sve, samo da zaobiđu socijalne teme. U pjesmi *U Varšavi*, C. Milosz piše:

*Kleo si se da nikad nećeš biti
Pogrebna narikača
Kleo si se da nikad nećeš dirati
Velike rane svog naroda,
Da ih ne bi pretvarao u svetinju,
Prokletu svetinju što progoni
Potomke u kasnijim vjekovima.
Ali ovaj plač Antigone
Što traži svog brata,
Taj krik je zaista nemoguće
Izdržati. A srce je
Kamen u kome je kao insekt
Zatvorena mračna ljubav
Prema najnesretnijoj zemlji.
Nisam htio da volim tako,*

Nije to bila moja namjera.
 Nisam htio da saosjećam tako,
 Nije to bila moja namjera.
 Moje pero je lakše
 Od pera kolibrija. Ovaj teret
 Za mene je zaista pretežak.
 Kako da živim u zemlji
 Gdje se noga spotiče o nesahranjene
 Kostii mojih najbližih?

Miloszovo pero je lakše od pera kolibrija, što će reći da je njemu lahko pisati prema visokim zahtjevima estetskog ideala. Ko može od njega bolje žonglirati? Ali, on to odbija. (Kako da pjevam o bulbulima /samoći, neutaženj ljubavi, sufijskim herojima, gazijama iz prošlosti/ u zemlji gdje se noga sapliće o nesahranjene kosti mojih najbližih?) Socijalna literatura je (uvjetno rečeno) farz Bošnjacima. A mi takve literature gotovo da i nemamo. U intervju za jedan sarajevski sedmičnik, Adam Zagajewski, savremeni poljski pjesnik, rekao je da za njega ptica ima smisla jedino u političkom kontekstu. A u eseju *Pisati na poljskom*, Zagajewski opisuje nepristajanje poljskih pjesnika da se bave estetskim idealima i njihov zaokret prema političkim pitanjima.

Posljednjih 60 godina, u zemlji kao i u emigraciji - to zna svaki osnovac u Krakowu - ... pisanje je rijetko bio poziv akademski, intelektualan, beskrvan, marginalan, rijetko se svodio samo na individualno traganje za Ljepotom, na flaubertovsku borbu s jezikom, na savjestan zapis pojedinačnog doživljaja života. Uglavnom, bilo je kao kad u hučnoj, raspaljenoj keramičkoj peći, gdje na viskoj temperaturi i pred očima pohlepnih svjedoka, pred očima zaintrigiranih pripadnika «polisa» plamte posude poezije i proze. Pisanje je imalo ogromnu važnost, bilo je velika i ozbiljna debata, u kojoj su se egzistencijalne brige vezale s motivima koji se tiču cijele zajednice, cijelog «polisa». Pritom - paradoksalno - sudionici te debate, Witold Gombrowicz, Jerzy Stempowski, Czeeslaw Milosz, Aleksander Wat, Zbigniew Herbert, Gustaw Herling-Grudzinski, Jerzi Giedroyc, da spomenemo samo nekoliko Divova - bunili su se protiv nje, uopće ju nisu htjeli, zaokupljale

su ih velike, opće teme i motivi, uključujući i metafizičke, ali su do njih mogli prodrijeti samo vrijedno prosjecajući put kroz džunglu pitanja što izrastaju iz političkih, zajedničkih dubina. Ne moram, valjda, spominjati kako su svi oni izvrsno pisali, kako se tu ne radi o skupini ideologa nego o velikim piscima, čarobnicima riječi.²

Bosanska literatura bi se trebala ugledati na Poljake. Tretiranje genocida je naprosto mjera nečije intelektualnosti i ljudskosti. Oni koji odbijaju baviti se ratom, uglavnom koriste onu Krležinu o *balkanskoj krčmi kad se pogase svjetla*. Ali, i to je kliše! Najlakše je reći: sukob plemena. Intelektualac koji se brani od angažmana, obična je kukavica.

2. Apologija/hereza

Povijest genocida ponire duboko u okean metafizike. Veća grupa ljudi planski bude zbrisana s lica zemlje, a to Bog dopusti. Uostalom, kao i pitanje postojanja zla, koje je toliko mučilo srednjovjekovne filozofe, i genocid je suštinski teološko pitanje. Ne u smislu da su teolozi uglavnom inspirirali različite genocide,³ već aporetički: genocid je višeslojan problem, pravi izazov za osjetljive teologe i talentirane bogohulnike.⁴ Tu se začinje vjera ili potpuna negacija ovog svijeta.

Odličan primjer negacije daje mađarski Jevrej i nobelovac Imre Kertes u romanu *Kadiš za nerođeno dijete*. Roman počinje uzvikom: *Ne!* Glavni lik je prošao nacističke koncentracione logore i sada, u postratnom periodu, ima vezu

2 Adam Zagajewski, *Pisati na poljskom*, u *Povratak, Zoro*, Sarajevo, 2006., str. 47-48

3 Pa, sve do konca prošlog stoljeća, rimski Židovi bili su još uvijek zaključavani obnoć; papa je jedanput godišnje ušao ceremonijalno u geto i pljunuo obredno na odjeću vrhovnog rabina...Čovjek može razmišljati o takvim stvarima - razmišljati i razmišljati - ali ova povijesna razmišljanja ne rješavaju ništa. Samo razmišljanje ne vodi ničemu. Ideja je samo zamišljena moć (koja ništa ne razara i ništa ne stvara) što se diže iz zasljepljujuće svijesti. (Soul Below, *Veza Bellarosa*)

4 Kako je napisao I. B. Singer za svog talentovanog blasfemičara u pripovijetci *Bogohulnik: Ako ima Boga i ako Hazkele mora da pred njim opravda svoja djela, na nebu će biti vrlo veselo*.

sa ženom koja želi imati dijete sa njim. Ali, on ne želi biti otac u svijetu u kojem je moguć Auschwitz. Već je zločin sama odluka da se donese dijete na ovakav svijet. On pjeva kadiš za dijete koje nije rođeno.⁵ Sve u romanu odiše pesimizmom, gorčinom, negacijom. Pitanje je može li postojati književnost o genocidu koja nema nimalo hereze ili makar pesimizma. Zapravo, pitanje je ima li života bez hereze. Oni koji prijete prstom ako se u literaturi postavi pitanje, negiraju stvarnost. I mnogo su licemjerni.

Kakvu teologiju treba promicati književnost o genocidu? Prije svega, postoje dvije teologije: jedna, apolozijska, statična, plemenska, ohola i, druga, dinamična, vibrirajuće živa, nesigurna.

Književnost o genocidu mora imati svoje tlo u ovoj drugoj teologiji. Prva teologija vrijeđa elementarnim dualizmom. (Mi smo ptičice koje kolju krvoločne zvijeri. Od ovakve plemenske dijalektike trpi jedino umjetnost. Četnici su četnici, ali oni nisu bitni, pošto su četnici, kao i nacisti, nepobjedivi. Stoga je Marko Vešović i mogao tako funkcionalno prenijeti Celanovu metaforu: *Smrt je maestro iz Njemačke/Srbije.*)

Odbacujući politički dualizam, književnost se mora uhvatiti u koštac sa žrtvom. I to njenom pojedinačnom sudbinom. (Cifre su produženi zločin političara prema žrtvama genocida. Ljudski um ne prepoznaje cifre.) Treba opisati kako traganje za odgovorima oblikuje živote preživjelih žrtava koje ne prestaju postavljati pitanja.

U svakom slučaju, literatura o genocidu mora počinjati sa upitnikom i ostati otvorena. Ali, znamo li pisati literaturu o genocidu hrabro postavljajući pitanja? Može li književnik pobijediti iskušenje apologije,⁶ patriotizma

5 Kundera u *Oproštajnom valceru: Imati dijete znači izraziti apsolutnu saglasnost sa čovjekom kakav jest. Imati dijete, znači isto što i reći: rodio sam se, vidio sam život i ustanovio sam da je tako lijep da vrijedi da bude ponovljen.*

6 *Tamo gdje jezik postaje apologetski, on je već korumpiran.*

i samofavoriziranja? Je li moguće pobijediti Kertesov pesimizam? Je li moguće odbaciti materijalizam, i vjerovati, poput Singera, u dibuke i duhove. Jer, ako je materijalizam istina, *onda Hitler i Staljin nisu nikoga ubili* (I. B. Singer, *Strasti i druge pripovijetke*). Je li moguće postavljati pitanja, ali, poput Borgesa, reći: ... *Vjerujem u Boga uprkos teologiji.*⁷

3. Matrice

Bošnjaci su narod koji nikako da izide ne iz moderne, nego iz svog svojevrsnog klasicizma. Nikako da izližemo matrice. Ovo književnosti što imamo na temu posljednjeg rata uglavnom je obilježeno istrošenim obrascima. Ljudi pišu o genocidu iz devedesetih kao da je to bilo prije petsto godina. Kao da epoha nema ništa s tim. Sve matrice su u funkciji. Genocid kao ritual, kao dnevno-politička ontologija, kao čvrno mjesto u dualističkoj shemi svijeta.

Teško je uopće pojmiti motive ljudi koji tako uporno instistiraju na modernističkim obrascima. Ali, kod nas je svugdje na djelu naša moderna (i to ona nerazvijena): i na fakultetima, i u religiji, i u politici, pa i u književnosti. Sve su to obrasci sa istog vrela: jedanaesterac,⁸ monumentalni smisao za historiju,⁹ vjera u metanarative i političko jedinstvo,¹⁰ patriotizam, kletve i naricanje, Platon i Hegel, modernistička shema *istok i zapad*,¹¹ dova na arapskom, pa

(Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša – *Svijetlost*, Sarajevo, 1989., str. 226)

7 Ričard Bergin, *Razgovori sa Borhesom*, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1981., str. 178

8 Riječ je o *Srebreničkom infernu* Džemaludina Latića, djelu visokog umjetničkog kvaliteta, ali upućenog pogrešnoj epohi.

9 Kako bi to lijepo F. Nietzsche rekao: *...krajnje je vrijeme da se potpunom mobilizacijom satiričnih zburadosti istupi protiv razuzdanosti smisla za historiju, protiv pretjeranog uživanja u procesu na štetu postojanja i života.* (Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Garfos, Beograd, 1990., str. 71)

10 *Velike priče više nisu vjerodostojne.* (Jean-Francois Lyotard, *Postmoderna protumačena djeci*, Naprijed, Zagreb, 1990. str. 47)

11 Istok i zapad, teza i antiteza, i konačno, mi kao sinteza. Može li vulgarnija Moderna!

na engleskom, itd. Sve su to karakteristike onih mentalnih struktura koje i uživaju i nariču isključivo u dženetskim ekumenama svoje tradicije. Rezultat je gubitak suštinske korespondencije sa stvarnošću.

U *Nepodnošljivoj lahkoći postojanja*, M. Kundera piše: *U carstvu kiča vlada diktatura srca. Osjećaj koji kič izaziva mora, naravno, biti takav da ga može dijeliti velik broj ljudi. Zato se kič ne može bazirati na nekoj neobičnoj situaciji, već samo na osnovnim slikama koje su već čvrsto urezane u ljudsku memoriju...* Te osnovne slike kod Bošnjaka su: četnik koji kolje, četnik koji je prljav i ima bradu, osveta, miroljubivi i pobožni Bošnjani, pravilo nepominjanja vlastite korumpiranosti. Prvi stereotip: klanje. Niko više ne kolje, klanje je zastarjelo. Snimka Srebreničana koje ubijaju *Škorpioni* može poslužiti kao paradigma ubijanja: nema rituala, riječ je o krajnje discipliniranoj egzekuciji. Na snimku se vidi samo vulgarnost i ravnodušnost, ta *jedina strast našeg vremena*. (O genocidu treba pisati kao žarištu moderne, a ne religijskog sukoba iz 14. stoljeća.) Snimak ruši i drugi stereotip: četnici s bradom. Nema brada. Koliko bi prostora trebalo da se nabroje naši stereotipi?

Pogledamo li našu književnost o genocidu, dolazimo do skandaloznih saznanja, kao što je pisanje o genocidu u jedanaesteru. Ne može bez pitanja: Kojem stoljeću i kojoj generaciji se takvi pjesnici obraćaju? Jedanaesterac nije jezik ove generacije. (Osim toga, jedanaesterac podsjeća na disciplinirani odred JNA koji pali naša sela.) Literatura o genocidu mora imati komunikativnu moć i nipošto ne smije imati hermetički karakter. Nema ustupka estetskom idealu, jer se time vrijeđaju žrtve. Tri osnovna pravila: naturalizam, dokumentarnost, vjerodostojnost. A ima ih koji pišu romane o Srebrenici kao da pišu vaz.

Singer je odličan argument protiv ovakvog pisanja. Iako je pisao na *jidišu*, prevodi njegovih djela tako funkcioniraju kao da ništa nije izgubljeno. Čovjek uzme olovku s namjerom da bilježi misli velikog pisca, ali velikih misli

nema. Sve je krajnje reducirano, jednostavnost jezika i vjerodostojnost slika lede čitaoca, nema kletvi, naricanja, patriotizma.

Bilo bi, dakle, nerazumno pisati džojsovski na temu genocida. U literaturi o genocidu nema mjesta, da se izrazimo Herbertovim riječima, *majstorijama mašte*, niti *džunglama nagomilanih slika*, sfingi i labirintima, niti *vještačkim vatrama poezije*. Ona mora biti tautološka, papagajski ponavljati da je *ptica ptica, ropstvo ropstvo, da je nož nož i smrt smrt*. Književnost o genocidu treba imati *lepezast pokret, ići precizno od patnje do patnje, vučena ravnim horizontom i zemljinom težom*.

Treba biti vjerodostojan. A za to je potrebno lično iskustvo. O ofanzivama može pisati samo vojnik. Oni što su bili u dijaspori, mogu pisati samo o iskustvu dijaspore. *Razglednica iz groba* Emira Suljagića je u tom smislu najbolje djelo o Srebrenici, kao što su *Sarajevo bluz* Semezdina Mehmedinovića o Sarajevu ili knjige poezije Huseina Haskovića o foćanskoj okolini. Proživljeno iskustvo je mjera.

Kad se tako pojme stvari, forma prestaje biti bitna. Nije presudno je li poezija ili proza, dok je moguće sporazumijevanje (pričanje/slušanje mučnih iskustava). Bitno je, kako kaže C. Milosz u pjesmi *Ars Poetica?*, *ne izlagati čitaoca mukama višeg reda*. Najbolja literatura o genocidu bi bila ona iz koje bi se moglo vidjeti da bi autor radije šutio, ali zidovi o koje udara (krik Antigone što traži svog brata) nagone ga da govori. Kod njega ne bi bilo *iskonske želje za pripovijedanjem*, grafomanije niti bilo kakvih *umjetničkih* impulsa, tek svjedočenje o muci, nerado ispričano (sa malo talenta) *pod nenasnim pritiskom*.